

СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА: ГЕНЕЗИС ДЕФІНІЦІЇ, ПРИНЦИПИ ТА ФОРМИ РОЗВИТКУ

КАЛІНІЧЕНКО Віталій

Сумський національний аграрний університет

<https://orcid.org/0009-0005-0758-5392>

У статті вивчено сутність, принципи та форми розвитку спеціалізації аграрного виробництва. Запропоновано тлумачення категорії «спеціалізація» стосовно виробничо-комерційної діяльності аграрних підприємств шляхом ідентифікації її як специфічного об'єкту управління, який характеризує обсяги та структуру виробництва та реалізації продукції підприємства, пропорції поєднання галузевих напрямів, а також повноту реалізації економічного потенціалу. Запропоновано класифікацію рівнів та форм розвитку спеціалізації аграрних підприємств. Встановлено, що досягнуті в конкретних умовах діяльності конкретного аграрного підприємства пропорції між тваринництвом і рослинництвом, між основним і підсобним виробництвом, між матеріальним виробництвом та інфраструктурою, між заданими обсягами робіт у виробничій підсистемі та елементами виробничого потенціалу дозволяють ідентифікувати рівень його спеціалізації, а виклики зовнішнього середовища зумовлюють напрями зміни вказаних пропорцій та, відповідно, зрушень в структурі виробництва. Визначено основні завдання, на яких повинна здійснюватися спеціалізація сільськогосподарських підприємств, серед яких: виробничий напрям підприємства повинен відповідати стратегії, місії та цілям, які ставить перед собою підприємство; відповідність структури виробництва ринковій кон'юктурі та попереднім заключним договорам постачання; врахування природно-кліматичних умов за ради забезпечення найвищих показників продуктивності виробництва (урожайності культур, продуктивності тварин); забезпечення економічних переваг, максимізація прибутку та зниження рівня підприємницького ризику; відповідність виробничого напрямку підприємства регіональним та загальнодержавним програмам економічного розвитку; забезпечення екологічної безпеки та раціонального природокористування.

Ключові слова: *дефініція, спеціалізація, товарна структура, розвиток, аграрне виробництво.*

<https://doi.org/10.31891/mdes/2023-8-6>

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Питання підвищення рівня ефективності аграрного сектора економіки з кожним маркетинговим періодом набуває значної актуальності. Проблеми галузі є результатом економічних, політичних, соціально-психологічних, а також технологічних аспектів її розвитку. Аграрний сектор економіки країни – це цілісна система, в основі якої знаходяться природні фактори, техніко-технологічні можливості та кваліфіковані кадри. Ця особливість визначає теоретико-методичні та практичні пошуки раціональних варіантів поєднання цих елементів для пристосування галузі в умовах постійних динамічних ринкових перетворень на вітчизняному та світовому ринках.

Спеціалізація сільського господарства відіграє значну роль в економічному розвитку країни. Вона сприяє концентрації фінансових, матеріальних та трудових ресурсів на виробництві конкурентоспроможної продукції, надає поштовх до удосконалення організації праці, стимулює науково-технічний розвиток та підвищує економічну ефективність сільськогосподарських підприємств.

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретичним, методологічним та методичним питанням формування та ефективного функціонування агропромислового виробництва на засадах раціоналізації структури виробництва аграрних підприємств, пошуку обґрунтованого співвідношення галузей сільськогосподарського виробництва присвячені роботи В.Я. Амбросова, О.Ю. Амосова, П.С. Березівського, О.М. Вишневської, М.В. Зубця, О.С. Виханського, І.І. Лукінова, А.І. Онищенко, В.Й. Пасхавера, П.М. Макаренка, Т.Г. Маренич, В.Я. Месель-Веселяка, С.О. Осадчого, В.М. Онегіної, В.В. Писаренка, О.С. Пономарьова, П.Т. Саблука, В.Й. Шияна та багатьох інших дослідників. Не дивлячись на глибину та багатоаспектність досліджень вказаних авторів, значна кількість проблемних питань управління процесами раціоналізації товарної спеціалізації аграрних підприємств потребує подальшого системного наукового пророблення.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою статті є формування наукового тлумачення категорії «спеціалізація» стосовно виробничо-комерційної діяльності аграрних підприємств, а також окреслення принципів та форм розвитку спеціалізації аграрного виробництва.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Теоретичне осмислення спеціалізації як результату суспільного поділу праці розпочалося у працях А. Сміта. У книзі «Дослідженні про природу і причину багатства народів», яка неабияк вплинула на розвиток економічної теорії, він розкрив суть розподілу праці та основні причини його виникнення. А. Сміт вважав, що великий прогрес в розвитку продуктивності праці та значна частка вмінь та навичок працівників, тобто якість праці, є наслідком суспільного поділу праці. Поділ праці у будь-якій галузі, незалежно від розмірів виробництва, веде до зростання продуктивності праці, а також зростання «загального добробуту народів». Однак, за своєю сутністю сільське господарство менше піддається поділу праці, ніж промисловість. Тому підвищення продуктивності праці в сільському господарстві не завжди залежить від її поділу [7].

З дослідження А. Сміта випливає те, що обмежене спеціалізоване сільськогосподарське виробництво здатне створити економічний ефект, який полягає в удосконаленні підприємствами технології, вмінь працівників, економії матеріальних ресурсів, часу та подальшому забезпеченні продуктивності праці та зменшенні виробничих витрат.

Спеціалізації сільськогосподарського виробництва заснована на тих же основних теоретичних та практичних підходах, що й у інші суб'єкти господарювання. За визначенням Горбоноса Ф.В. спеціалізація виробництва сільськогосподарських підприємств – це процес відособлення та створення підприємств або галузей для виробництва однорідної продукції [3]. М.М. Васильєв та ряд інших науковців під спеціалізацією сільськогосподарських підприємств розуміють виробничий напрям підприємства з раціональним поєднанням головних, додаткових і підсобних галузей [3].

К. Маркс у своїй праці «Капітал» виділив три основні види поділу суспільного виробництва: загальний, частковий та одиничний [6]. На основі цього П.К. Канінський стверджує, що загальний поділ праці передбачає відособленість окремих галузей сільського господарства, частковий – виділення його окремих підгалузей, а одиничний – характеризується поділом праці всередині підприємства [5]. З огляду на це прийнято розрізняти три форми спеціалізації сільського господарства: територіальну, господарську та внутрігосподарську спеціалізацію.

На думку Канінського П. К., спеціалізація – це раціональна організація праці, яка виявляється шляхом концентрації власності товаровиробників на виробництві одного або декількох видів продукції, здійсненні окремих технологічних процесів або наданні послуг окремими галузями, виробництвами, підприємствами та їх підрозділами у відповідності до економічних та природних умов з метою підвищення ефективності господарської діяльності та конкурентоспроможності виробленої продукції з мінімальним ризиком [5].

Сутність спеціалізації сільського господарства полягає у вмінні найкращим чином використовувати умови, в яких знаходиться господарство, вибрати ті види культур, які забезпечать найвищу врожайність, вирощувати найбільш продуктивні види тварин – усі ці складові забезпечать високу рентабельність виробництва [1].

Березівський П.С. та Михалюк Н.І. [2] розглядають спеціалізацію сільського господарства, як ефективну форму організації, яка зосереджує виробництво певної продукції на окремих територіях та підприємствах задля поліпшення результатів господарської діяльності.

Оскільки спеціалізація сільськогосподарського виробництва як економічна категорія має комплексний і багатоаспектний характер, останнім часом все частіше зустрічається у полі зору наукових досліджень, а також перебуває під необмеженим впливом певних факторів, то повноцінно відобразити її сутність можливо за умови ототожнення із процесом як динамічним явищем. Акцентуючи на цьому, доцільно врахувати думку Ю.Ю. Мороз [7], яка стверджує, що координувати і ефективно управляти процесами спеціалізації можливо із застосуванням моніторингу.

Зональне розміщення сільського господарства вивчав у своїй праці «Ізольована держава» Й. фон Тюнен. Він вважав, що основним фактором який впливає на зональне розміщення сільського господарства є відстань між сільськогосподарським підприємством та містом. Місто при цьому виступає ринком збуту сільськогосподарської продукції. Виходячи із розробленої Й. Тюненом теорії «концентричних кіл» (рис. 2), район в залежності від відстані до центрального міста можна поділити на шість зон.

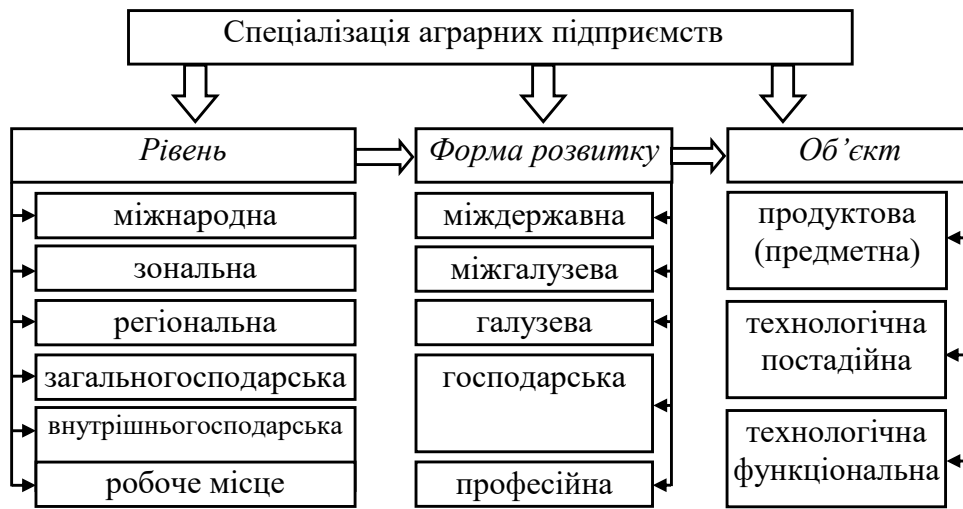

Рис. 1. Рівні та форми розвитку спеціалізації аграрних підприємств

Джерело: сформовано автором

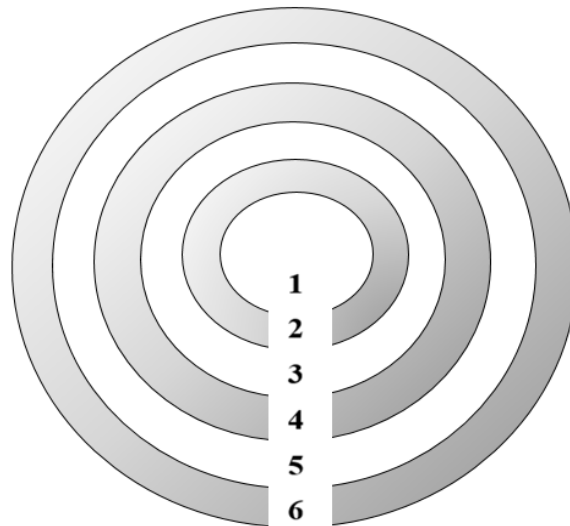

Рис. 2. Моделювання теорії концентричних кіл Й. Тюнена [4]

Основною метою в даній роботі Тюнен ставив визначення ролі основних факторів розміщення сільськогосподарського виробництва і взаємозв'язку між ними. При цьому до основними факторами розміщення сільськогосподарського виробництва він відносить: відстань від господарства до міста (ринку збуту); ціну на різні види сільськогосподарської продукції; земельну ренту (віддача на капіталовкладення в земельні ресурси) або якщо точніше, то диференціальну ренту I за місцем розташування

Для досягнення поставленої мети Тюнен склав абстрактну модель, яка уособлює ізолювану державу, що складається з одного дуже великого міста, розташованого посеред родючої рівнини, що не прорізана ніяким водним сполученням. Єдиним видом транспорту в даній державі - гужовий транспорт. Рівнина, навколишнє велике місто, за Тюненом, мала абсолютно однаковий ґрунт, суцільно придатний для обробітки. Крім цього, вона була оточена величезними неосвоєними просторами, які відділяли всю державу від решти світу. Обов'язок даної частини ізолюваної держави полягала в постачанні великого міста продуктами харчування, а, в свою чергу, місто мало задовольняти всі потреби навколишньої території в продуктах промислового виробництва.

Шляхом складних розрахунків, проведених на основі теоретичних передумов і величезного обсягу аналітичної інформації, яку Тюнен багато років ретельно збирав, ведучи натуральне господарство в маєтку Телля, Йоганн Генріх створив математичну просторову модель змінюють один одного систем сільського господарства. Графічно дану модель автор зобразив у вигляді концентричних кіл (або кілець), розташованих навколо великого міста і забезпечують мінімум переміщень. При цьому для кожного кільця Тюнен вибрав таку агроспеціалізацію, яка

забезпечувала б найбільшу вигоду власникові маєтку. Згідно з цим біля центру розташувалися ті виробництва, які дають швидкопсувні продукти, а також такі види сільськогосподарських культур, які мають значний обсяг і вага по відношенню до своєї вартості. У міру віддалення від міста проводяться ті продукти, перевезення яких дешевше щодо їх вартості [4].

Перший пояс (1) – «вільне» господарство. У ньому присутня спеціалізація на виробництві продукції галузі рослинництва, яка швидко псується, - овочі, ягоди, картопля, перевезення яких здалеку обходиться занадто дорого. Для приміського городнього господарства характерні значні капіталовкладення на одиницю площі і максимальний дохід з землі.

Другий пояс (2) – лісове господарство, постачає центральний ринок (місто) і господарства першого поясу паливом, стройовим і вирубним лісом, вугіллям та ін.

Третій пояс (3) – господарство з типовою сівозміною: третина ріллі відводиться під зернові культури, така ж частка під просапні культури і багаторічні трави. Системи землеробства характеризуються високим рівнем інтенсивності, відсутні пари, велике значення для підтримки ґрунтової родючості мають органічні добрива.

Четвертий пояс (4) – господарство, головний напрям якого - зерновиробництво. Земля використовується менш інтенсивно: більше половини площі ріллі відведено під сівозміну і вигони, а близько 40% припадає на зернові культури (жито, ячмінь, овес). Скотарство спеціалізоване на переробці молока, відгодівлю молодняку тут здійснювати не вигідно.

П'ятий пояс (5) – господарство з трипільною сівозміною, яка має наступний вигляд: 1) пар, 2) озимі зернові, 3) ярі зернові. Є луки для заготівлі сіна і пасовища. Тваринництво має споживчий характер.

Шостий пояс (6) – екстенсивне скотарство і вівчарство. На ринок поставляються масло, м'ясо, шерсть та ін. Тваринництва ведеться в основному на природних пасовищах, зимова відгодівля забезпечується сіном з природних луків і соломою. Землеробство розвивається лише в споживчих цілях.

I. Тюнен розглянув взаємодію трьох факторів розміщення виробництва: відстані до ринку, ціни на сільськогосподарську продукцію і земельної ренти. Прибуток, що отримується фермером, складається з ринкової ціни мінус транспортні витрати, які зростають пропорційно відстані до ринку [4].

Модель I. Тюнена дозволяє зробити висновки, які актуальні у розрізі сучасних наукових поглядів на розміщення сільськогосподарського виробництва:

1. При русі від центру «ізолюваного держави» до периферії відбувається закономірна зміна систем використання земель та відповідно до спеціалізації сільського господарства.

2. У міру віддалення від ринкового центру знижується інтенсивність систем землеробства і, отже, вартість одиниці виробленої продукції.

3. Транспортні витрати на перевезення продукції зростають зі збільшенням відстані від центру збуту, в результаті ринкова вартість зерна виявляється приблизно рівною в усіх системах використання земель, тобто ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в усіх зонах (кільцях) однакова.

Головний висновок полягає в тому, що немає абсолютно вигідних систем використання земель, а їх оптимальний вибір залежить від сукупності природних і соціально-економічних умов.

При тому, в найближчій до центру зоні варто розміщувати овочівництво та молочне скотарство, а в найбільш віддаленій – м'ясне тваринництво. По своїй суті спеціалізація сільськогосподарського виробництва є диференціацією окремих підгалузей, які зосереджуються на виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції. В результаті спеціалізації виробництва сільськогосподарське підприємство може займатися виробництвом одного або декількох видів рослинницької продукції та одного або двох видів тваринницької продукції.

Поштовхом до поглиблення спеціалізації сільськогосподарського виробництва став розвиток продуктивних сил, а саме сільськогосподарського машинобудування та транспортної інфраструктури. Так, розробка комплексів машинного доїння корів та агрегатів автоматизованої подачі кормів, зумовило формування вузькоспеціалізованих тваринницьких ферм. А розвиток транспортної інфраструктури значно полегшив процес обміну та підвищив товарність сільськогосподарської продукції. Це сприяло поглибленню спеціалізації в галузі рослинництва, де товаровиробники зосереджували виробництво на вирощуванні більш врожайних та прибуткових культур.

Концентрація виробництва у сільському господарстві – це процес зосередження засобів виробництва, землі і трудових ресурсів на одному підприємстві з метою нарощування обсягів

виробництва [9]. Це по суті процес укрупнення виробництва, який передбачає нарощування виробництва одного виду продукції з одночасним зменшенням виробництва інших. Наприклад, в рільництві, підприємство яке займалось вирощуванням всього спектру сільськогосподарської продукції, в процесі концентрації виробництва зосереджує свої ресурси на виробництві озимого ріпаку та овочів, зменшуючи при тому посіви зернових та картоплі.

Диверсифікація як процес є оберненою до концентрації і передбачає розвиток у високо чи вузько спеціалізованих підприємствах суміжних або допоміжних виробництв з метою зменшення підприємницьких ризиків. В західній економічній літературі сільськогосподарське підприємство, яке займається виробництвом декількох видів продукції називають диверсифікованим, а сукупність видів продукції на виробництві яких спеціалізується підприємство – його портфелем.

Слід відмітити, що там, де існує спеціалізація, має бути і кооперація. Ці організаційно-економічні форми взаємопов'язані й зумовлюють одна одну, перетворюють процес виробництва на суспільну комбінацію праці. Кооперація значно поглиблює процес спеціалізації підприємств, дозволяє вузькоспеціалізованим підприємствам об'єднуватись для виконання якихось виробничих операцій, придбання нових видів технічного оснащення, розвитку системи зберігання та збуту сільськогосподарської продукції тощо. Тобто, кооперація значно підвищує технологічну та економічну ефективність спеціалізованих сільськогосподарських підприємств.

Сьогодні в Україні поряд із великими господарствами здебільшого колективної форми власності (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю) функціонують приватні підприємства середньої величини (агрофірми, селянські фермерські господарства) та малі підсобні господарства селян. Обираючи виробничий напрям підприємства та рівень його спеціалізації керівництво та власники сільськогосподарських підприємств не завжди керуються науково обґрунтованими рекомендаціями, керуючись прагненням одержати максимальний прибуток, зосереджуються на виробництві лише високоліквідних видів продукції.

Спеціалізація аграрних підприємств повинна узгоджуватись із стратегічним планом підприємства, відповідати його цілям та місії. Формування спеціалізації та виробничого напрямку підприємства має гармонізуватися із природно-кліматичними умовами та детальним вивченням ринку сільськогосподарської продукції.

Отже, основними засадами на яких повинна здійснюватися спеціалізація сільськогосподарських підприємств є:

- виробничий напрям підприємства повинен відповідати стратегії, місії та цілям, які ставить перед собою підприємство;
- відповідність структури виробництва ринковій кон'юнктурі та попереднім заключним договорам постачання;
- врахування природно-кліматичних умов за ради забезпечення найвищих показників продуктивності виробництва (урожайності культур, продуктивності тварин);
- забезпечення економічних переваг, максимізація прибутку та зниження рівня підприємницького ризику;
- відповідність виробничого напрямку підприємства регіональним та загальнодержавним програмам економічного розвитку;
- забезпечення екологічної безпеки та раціонального природокористування.

Досвід господарювання та світові тенденції свідчать, що перевагу в результатах діяльності мають спеціалізовані підприємства. Спеціалізація, як елемент суспільного поділу праці, забезпечує поруч із кооперацією високу економічну ефективність виробництва сільськогосподарської продукції, вдосконалення матеріально-технічної бази, оптимальні канали реалізації, контроль якості продукції, підвищення її конкурентоспроможності тощо.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Отже, у дослідженні в якості спеціалізації ідентифіковано специфічний об'єкт управління, який характеризує обсяги та структуру виробництва та реалізації продукції підприємства, пропорції поєднання галузевих напрямів, а також повноту реалізації економічного потенціалу. Досягнуті в конкретних умовах діяльності конкретного аграрного підприємства пропорції між тваринництвом і рослинництвом, між основним і підсобним виробництвом, між матеріальним виробництвом та інфраструктурою, між заданими обсягами робіт у виробничій підсистемі та елементами виробничого потенціалу дозволяють ідентифікувати рівень його спеціалізації, а

виклики зовнішнього середовища зумовлюють напрями зміни вказаних пропорцій та, відповідно, зрушень в структурі виробництва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрійчук В.Г. Економіка аграрних підприємств : підручник. К.:ІЗМН, 1996. 512 с.
2. Березівський П.С., Михалюк Н.І. Організація виробництва в аграрних формуваннях: навчальний посібник / за ред. П.С. Березівського. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 560 с.
3. Горбонос Ф.В., Черевко Г.В, Павленчик Н.Ф., Павленчик А.О. Економіка підприємств : підручник. К.: Знання, 2010. 463 с.
4. Історія економічних учень: хрестоматія / уклад. В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, А.О. Маслов та ін.; за ред. В.Д. Базилевича. К.: Знання, 2011. 1198 с.
5. Канінський П.К. Спеціалізація сільськогосподарських підприємств: монографія. К: ННЦ ІАЕ, 2005. 348с.
6. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії: в 3 т. Київ: Політвидав України, 1982. Т.1-Т.3. 934 с.
7. Мороз Ю.Ю. Моніторинг спеціалізації сільськогосподарського виробництва. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2010. № 1 (51). С. 194-199.
8. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Oxford: Clarendon Press, 1869.
9. Стеченко Д.М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: підручник. К.: Вікар, 2006. 396 с.

REFERENCES:

1. Andriichuk V.H. Ekonomika ahrarynykh pidpryemstv : pidruchnyk. K.:IZMN, 1996. 512 s.
2. Berezivskyi P.S., Mykhaliuk N.I. Orhanizatsiia vyrobnytstva v ahrarynykh formuvanniakh: navchalnyi posibnyk / za red. P.S. Berezivskoho. K.: Tsentr navchalnoi literatury, 2005. 560 s.
3. Horbonos F.V., Cherevko H.V, Pavlenchuk N.F., Pavlenchuk A.O. Ekonomika pidpryemstv : pidruchnyk. K.: Znannia, 2010. 463 s.
4. Istorii ekonomichnykh uchen: khrestomatiia / uklad. V.D. Bazylevych, N.I. Hrazhevska, A.O. Maslov ta in.; za red. V.D. Bazylevycha. K.: Znannia, 2011. 1198 s.
5. Kaninskyi P.K. Spetsializatsiia silskohospodarskykh pidpryemstv: monohrafiia. K: NNTs IAE, 2005. 348s.
6. Marks K. Kapital. Krytyka politychnoi ekonomii: v 3 t. Kyiv: Polityvday Ukrainy, 1982. T.1-T.3. 934 s.
7. Moroz Yu.Iu. Monitorynh spetsializatsii silskohospodarskoho vyrobnytstva. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu. 2010. № 1 (51). S. 194-199.
8. Smith A. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Oxford: Clarendon Press, 1869.
9. Stechenko D.M. Rozmishchennia produktyvnykh syl i rehionalistyka: pidruchnyk. K.: Vikar, 2006. 396 s.

SPECIALIZATION OF AGRICULTURAL PRODUCTION: GENESIS OF DEFINITION, PRINCIPLES AND FORMS OF DEVELOPMENT

KALINICHENKO Vitalii
Sumy National Agrarian University

The article examines the essence, principles, and forms of development of agricultural production specialization. The interpretation of the category "specialization" about the production and commercial activity of agricultural enterprises is proposed by identifying it as a specific object of management, which characterizes the volume and structure of the production and sale of the enterprise's products, the proportion of the combination of industry directions, as well as the full realization of the economic potential. Classification of levels and forms of development of specialization of agricultural enterprises is proposed. It has been established that the proportions between livestock and crop production, between primary and secondary production, between material production and infrastructure, between the specified volumes of work in the production subsystem and the elements of the production potential, achieved in the specific conditions of the activity of a particular agricultural enterprise, make it possible to identify the level of its specialization. The challenges of the external environment determine the directions of changes in the specified proportions and, accordingly, shifts in the production structure. The main tasks on which the specialization of agricultural enterprises should be carried out are defined, among which: the production direction of the enterprise must correspond to the strategy, mission, and goals that the enterprise sets for itself; compliance of the production structure with the market conditions and previous final supply contracts; taking into account natural and climatic conditions to ensure the highest indicators of production productivity (crop yield, animal productivity); providing economic benefits, maximizing profit and reducing the level of entrepreneurial risk; compliance of the enterprise's production line with regional and national programs of economic development; ensuring environmental safety and rational nature management.

Keywords: definition, specialization, commodity structure, development, agricultural production.